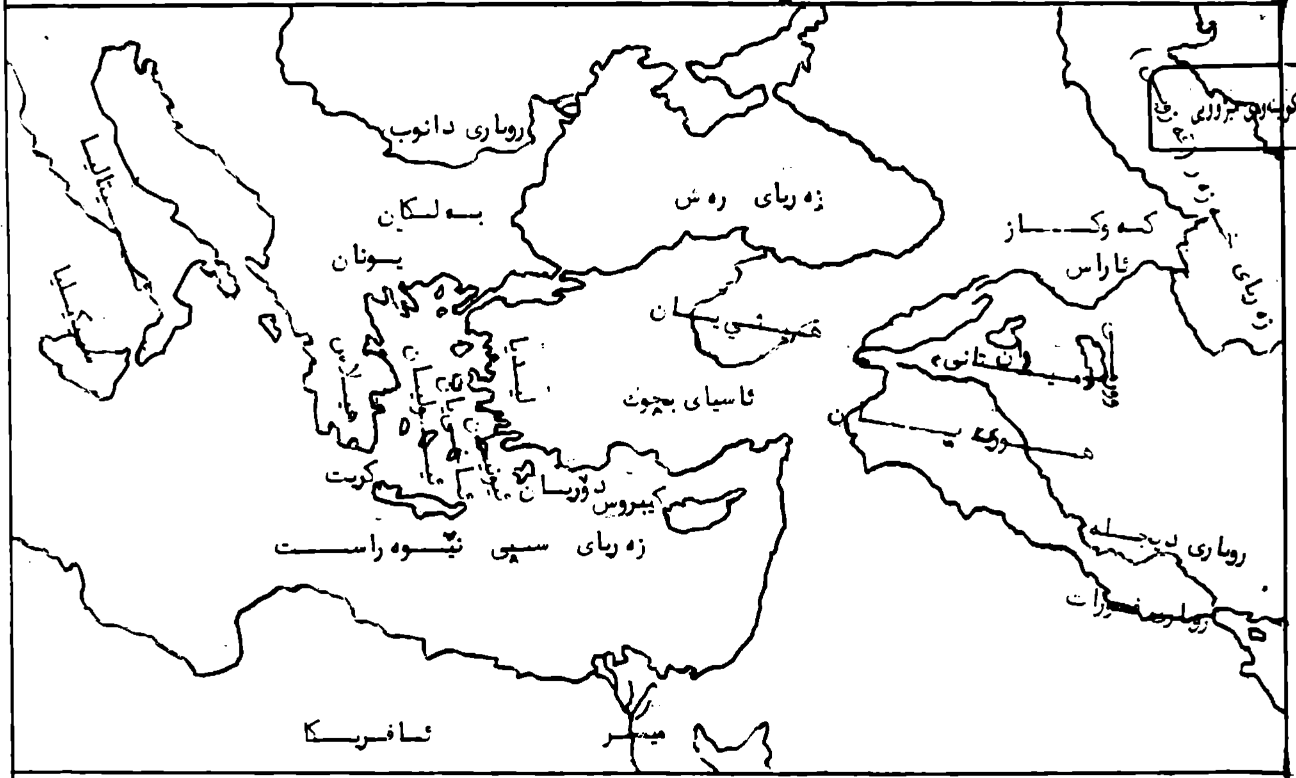

ئاسیای بچووك و سەرووی میزۆپۆتامیا لە هەزارەی دووەی پێش زایین (3000 ـ 1000 ب.ز)

د. جمال رشيد أحمد
كولیجی ئاداب ـ زانكۆی بەغدا

گۆڕانی ڕووداوە مێژوویە مەزنەکانی هەزارەی دووەمی پ.ز لە ئاسیای بچووك و سەرووی میزۆپۆتامیادا

پشكنینی شوێنەواری ئەركیولوژی و لێكۆڵینەوەی زمانەوانی ئەوەیان دەرخستووە، كەوا یەكەمین بزووتنەوەو جووڵانەوەی ئەو كۆمەڵە هۆزە كۆچەرانەی لە نێوان خۆیان دا بەشێوە ئاخاوتنێكی لێك نێزیك قسەیان دەكردو لە سەردەمی ئەمرۆدا بە (هیندو ـ ئەوروپی) نێو ـ دەبرێن لەو ناوچانەوە دەستی پێكردووە، كە كەوتۆتە خوارووی رووسیای

ئێستەوە، بەواتا لەو دەشتەوە، كە لەنێوان گۆمی (ئارال)و رووباری (دانوب) دایەو[1] ئەم جووڵانەوەیەش لە هەزارەی سێی پێش زایینـدا بووە، جا بە هەردوو لقی رۆژهەڵاتی و رۆژ ـ ئاوایی بەرەو لێوارەكانی خوارووی زەریای رەش

بەلای رۆژهەلات و رۆژئاوادا رۆیشتوون و چوونەتە نێو وولاتی بەلکان و ئاسیای بچووك، ئەم چوونە دوای ڕێبڕین و پەرینەوە لە رووبارانی دۆن و دنیپەرو دنیستەرو دانوب روویداوە. پێشرەوەکانی ئەم کۆچەرانە لە کێوی قەفقاس رەت بوون و لە رووبارانی کورو ئاراکس و هی دی پەریونەتەوە، جا هاتوون لە چیاکانی زاگروس لە سەرووی وولاتی میزوپوتامیادا نیشتەجێ بوون. دوای ئەم دیاردەیە گۆرانێکی جەوهەری لە پێوەندێکانی زمانەوانی و ئەتنیکی دانیشتوانی ئەسلی و کۆنی وولاتی یونان و ئاسیای بچووك و باکووری وولاتی میزوپوتامیاو کێوی زاگروس دا رووی دا، پاشان ئەم کۆچ کارییە گرنگە سنووری بناخەی ئەو مەرجانەی دانا، کە بوون بەهۆی پەیدابوونی ئەو میللەتانە، کە لە هەزارەی دووەمی پێش زایینەدا بە نێوی (ئاخی و ئیونی)و دۆری لە یونانداو لیدی و هیتی لە ئاسیای بچووکداو میتانێکانیش لە سەرووی میزوپوتامیادا.

لە دوای رووخانی دەسەلاتداریتی میکینی،[2] گریکە کۆنەکان بیرەوەرێکی نادیاریان سەبارەت بەو کۆچە فراوانەی باپیرانیان پاراستبوو، لە دوای کۆچی ئەمانەوە دۆریکان لە ناوچەی (بارنسوس)ەوە لە نێوەراستی یونانەوە دەستیان بە بزووتنەوە کردو لە (ئەرگولیس و میکینی)یەوە پەرینەوە، ئەو وولاتەی دوای ئەم کۆچە خوورەوشتی ژیانی دۆریانی پێوە دیاربوو، ئەم هەلمەت بردنە هاوبەشێکی جەوهەری لە هەرەس بردن و کۆتایی پێهێنانی کتوپری کەلچەری میکینی کرد.

لە دوای ئەم کۆچانە لە ناوچەی رۆژهەلاتی وولاتی یونانداو وولاتەوەیێکی نیشتەجێبوونی گریکەکان دەستی پێکرد، کە لەگەل تێپەربوونی رۆژگاردا بوو بەهۆی پەیدابوونی کۆمەلێك شاری گریکی لە بەری رۆژئاوای ئاسیای بچووك، کە دەتوانین سێ کۆمەلەی ئەو نیشتەجێ بووانە دەست نیشان بکەین.

1 ـ ئاخی و ئەیولی، کە لە ناوچەی تساليا‌وە هاتبوون و لە دوورگەی ليسبوسدا نیشتەجێ بوون و کۆمەلیك شاریان بنیات ناو ناوچەکەش بە نێوی (ئەیولیس)[*] ناسرا.

لە سەرەتادا ناوی (ئاخی) یان لە شێوەی (ئاخایوی) AKhaiwoi وەیا (ئاخایۆی) Achaioi هاتووە:

هومیر ناوی ئەم ئاخیانەی لەگەل دانای)و (ئەرگی) یەکاندا نووسیوە، کە دۆستایەتی تەروادەیان کردووەو، بەپێی گوتەی هومیر نیشتمانیان دوورگەکانی رۆژئاوای یونان و کریت و رودوس و ناوچەی‌تر بوون، لەو ناوچانەی، کە کەلچەری میکینی کە لە سەدەی 14 ـ 13 پێش زایین دا تێدا بلاوبۆوە. بەلام بیرورای جیاواز هەیە دەربارەی ئەو کاتەی، کە ئەمانە لەو ناوچانەدا پەیدابوون، وا دەردەکەوێت، تێکەلاو بوونی ئاخییان لەگەل دانیشتوانی کەلچەری میکینی بەهۆی ژن خواستن و یەکبوونیان لە ژیانی لەشکری هاوبەش دا بووە، کە لەژێر فەرماندەی سەرکردایەتی میکنیدا روویداوە. بەلام دیاردەی سوارچاکی و حەزکردن لە شەر لەلای هۆزە کۆچەرەکانەوەو پەیدابوونی (دۆری) لەم ناوچانەدا هۆی دەسەلاتداریتی رامیاری و لەشکری بۆ سەر شارە کەلچەرێکانی میکینی، لە کاتێکی دواتردا مێژوونووسی پلوپونیز (نیمچە دوورگەی مورە) باسیان دەکات.

2 ـ لە باشووری (ئایولیس)دا Aeolis (ئەو ناوچەیەی هۆزی ئیولی تێدا نیشتەجێ ببوون)و کەوتبووە ئەو پارچە زەوییەی نێوان دۆلی هیرموس و دۆلی میاندەرەوە ئیونی‌یەکانی تێدا نیشتەجێبوون، کە رۆژهەلاتێکان نێوی (یونان)یان لەم هۆزە ئیونیانەوە وەرگرتووە، بەواتا بەرێگەی ئەوانەوە ئاشنایەتیان لەگەل وولاتی یونان دا پەیداکرووە، سەرەتای دەرپەرینیان دەورو بەری ئەو شارو ناوچانە بوو وەك ئەتیکاو ئەرگولیس، کە لە دوایيدا ئەم ناوچەو بەشێك لە وولاتی لیدیا (رۆژئاوای ئەنادۆلی تورکیا) بە ئیونیا نێودار بوو.

لە لایەکی‌ترەوە ناوی (یونان) لە زمانانی رۆژهەلاتی‌دا گۆرینی واژەی (ئیونی) Ione یە، کە خۆیان دانیشتوانی ئاسیای بچووکن لە بەرەی رۆژئاوایەوە، ئەم نێوە لەنێو ئەلیازەی هۆمیرۆسدا هەر یەك جار هاتووە، ئەوانە یەکەم گریکن، کە دەولەتە کۆنەکانی رۆژهەلاتی نیزیك پێوەندییان لەگەلدا پەیداکردووە، جا گەلانی ئەم وولاتانە نێوی (یائونیین)یان بە گۆرینەوە بەسەردا دابرین، ئەم گۆرینەش لەگەل خۆرسکی زمانی هەر گەلێك لەو گەلانەدا رێك دەکەوت و بۆیە بوو یڤانی Yavani و یونانا Yauns و یونان Yunan بە پێی گۆتەی دکتۆر عەبدولەتیف ئەحمەد عەلی ئەم نێوە گۆرراوە، لە سەرەتادا لە کوبرس سەری هەلداوە، چونکە پێوەندیکی بەتینیان لەگەل (ئوگاریت)دا واتە (رأس شمرا)ی ئەمرۆدا هەبووە، کە کەوتبووە لێواری سوریاو ئاشورێکانیش بەنێوی یەمانی Yamani ،[6] ناسیویانن.

3 ـ لە خوارووی (ئەیونیا)دا (دوری) Dori ژ یاون، بەلام لە سەردەمانی جیاواز جیاوازداو لە دوورگەی رودوس و دوورگەی دی لای گۆشەی باشووری رۆژئاوای ئاسیای بچووك دا[7] و وولاتی پلوپونیز (نیمچە دوورگەی مورە) کردەوە لە وولاتی یونان دا سێ هۆز بەنێوبانگ بوون، هیللیس Hylleis پامفیلوی Pamphyloi و دیمانیس، جا پاشان

ئەرخیتیون لە ئەتینە (نموونەیەکی ئیونی) سەدەی پێنج پ.ز

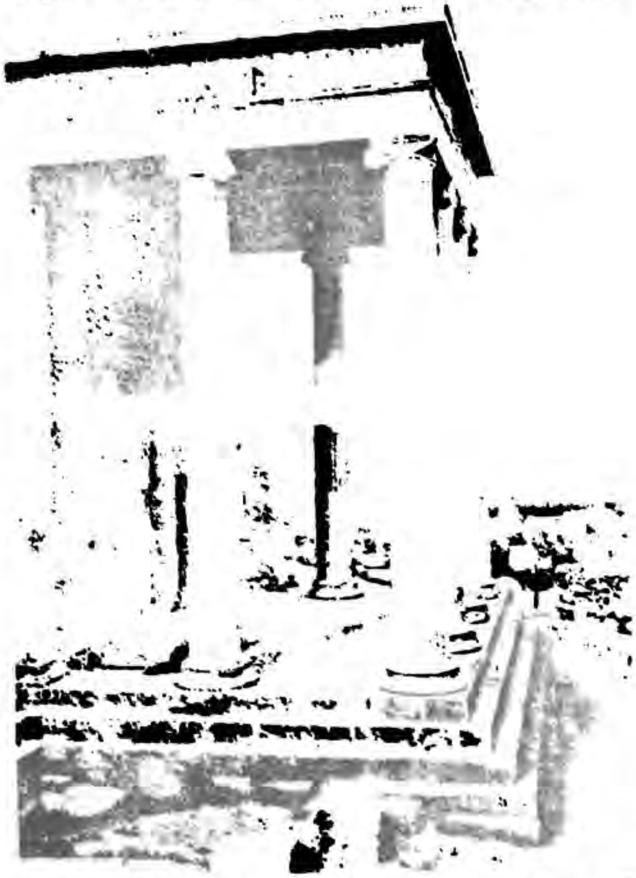

گەیشتنە خوارووی ناوچەکانی ئیجە، کە لەپێش ئەوانەوە (11 پ.ز)، لە کۆتایی سەردەمی برونزی لەلایەن ئلخیانەوە داگیرکرابوو هەروا لە باشووروو لە دوورگەکانی خوارووی ئیجاو دودیکانیس و خوارووی ئەنازۆل دا بوون و ئەو کردنەوانە نیشتەجێبووانە لەلای یونانیکان بە (هەوڵ دانانی سەرکەوتووی کریسفونتیس) ناوبانگیان دەرکردبوو، کە بۆ گەڕاندنەوەی میرات و دەسەڵاتدارێتی خۆیان بوو و کوڕە مامی هرقل ئیوریسنیش فەرمانڕەوای میکینای لێی زەوت کردبوون.[8]

لەم بوارەدا جون گارستانگ دەڵێت: «خاوەنی رامیاری هیتیان دانی بە سەربەخۆیی پاشایانی ئەم هۆزە یەك گرتووانەی گریکی‌دا نابوو» هەروا دەڵێت: «پادشای هیتی بەشێوەیێکی پایەبەرزی نێوی سەرۆکە ئاخییەکانی دەهێناوو وەکو برا نێوی دەبردن»[9] بەهەر حال دەتوانین بڵێین «لەگەڵ سەرەتای سەردەمی برونزی یانی لە دەورووبەری ساڵی 1900 پ.ز وەیا دوای ئەم ساڵە، کە لێکۆڵەرەوان لەسەر کاتەکەی رێك نەکەوتوون، بەرەو نیمچە دوورگەی بەلکان نەتەوەیێکی نوێ، کە بۆ خێزانی گەلانی هیندو ـ ئەورووپی دەگەڕێنەوە هاتن و پەیدابوون و ئەو وێرانکارییەی لەم قوناخەدا کۆمەڵێك بنکەی خان ویەرالی گرتەوە بەهاتنی ئەم نەتەوەیەی دەبەستنەوە، دکتۆر عەبدول لەتیف ئەحمەد عەلی وای بۆ دەچێت، کەوا ئەمانە وەکو کۆمەڵێکی داگیرکەر، هێرشیان نەهێناوە، بەڵکو کۆمەڵ کۆمەڵ یەك لەدوای یەك و بەرە بەرە هاتوون و کۆچەکەشیان ماوەیێکی دوورو درێژی زۆری ویستووە. شارستانێتیان لە شارستانی دانیشتوانی ئەسلی ئەم ناوچانە چاکتر نەبووە. کە زۆربەیان جووتیار بوون و خەریکی کشتوکاڵ بوون، بەڵام لەگەڵ هاتنی هۆزی نوێ لەم کۆچ کەرانە، ئەمانە دەستیان بەسەر کاروباری دانیشتوانی کۆندا گرت و کاریگەریان کەلچەری ئەوانیشیان پێوەدیاربوو و لە ئەنجام دا بوونە چینی فەرمانڕەوا ئەمەش لەبەر سەرکەوتنیان لە یاسای سوپایی‌و سوارچاکی‌داو هونەرانی شەڕکردن. نیوەراستی سەدەی شازدە (دەورووبەری 1550)هێشتا دەستی پێ‌نەکردبوو، کە دانیشتوانی ئەم نیمچە دوورگەیە لە دوو ڕەگەز وەیا دوو زنجیرە تێکەڵ بوون، کە ئەوانیش زنجیرەی هیندی ـ ئەورووپی‌و زنجیرەی دانیشتوانی زەریای سپی ناوەراست.[10]

لەلایەکی‌ترەوە ناوچەکانی ئاسیای بچووك و بەتایبەتی پشت چیاکانی تووروس و کیلیکیا دیسانەوە ڕەگی هیندو ـ ئەورووپی (بەری رۆژئاوای) بەسەردا زاڵ بوو، ئەمەش بە پێچەوانەی سەرووی وولاتی میسۆپۆتامیاو کێوانی زاکرۆس بووە، کە ڕەگی رۆژهەلاتی ئەو کۆمەڵە بوو، کە لە دواییدا سنووری بۆ شارستانێتی‌و خوورەوشتی ئەو گەلانە کە لەو ناوچەیەدا سەریان هەڵ داوە، داناوە.

و دەربارەی «ئەنتوان مورتگات» دەڵێت: «لە سەرەتادا ئەم گەلانە کۆمەڵە ئادەمیزادی یەکگرتووی تەواو نەبوون، بەڵکو بریتی‌بوون لەو (دانا)نەی، کە لە ئەنجامی یەکگرتنی

نموونەیەکی یۆنانی لە هونەری دروستکردنی گوڵدان (سەدەی پێنج پ.ز)

کۆمەڵە ئادەمیزادێکی جیاوە پێك هاتبوون»،[11] گەلی هیتی، کە لە نەتەوەکانی هیندی رۆژئاوایی پێك هاتبوو توانی بنچینەکانی زمانی خۆی لە نێوەراست و باشووری ئاسیای بچووك دا بچەسپێنێت. بە هۆی شارەزابوون لە زمانی هیتی رەسمیدا، پسپورەکان وای بۆچوون، کە لە بەری رۆژئاوای ناوچەکانی بەلکان بە پەرینەوە لە هلسپونت (دەردەنیل)و پوسفور کشاونەتەوە ئەم ناوچانەو بەرەو رۆژهەڵات هاتوون و لە نیشتمانی هەرە دواییان دا کە رووباری هالیس (قزل ایرمق لە تورکیادا) سنووری بۆ دانابوون، نیشتەجێ بوون. بەڵام تۆژینەوەی دی ئەم بیروباوەڕە رەت دەکاتەوەو لایەنگری ئەو بیرەیە، کەوا لە رێی قەفقاسیاوە هاتوون.[12]

هیتیکان چ لە رێگەی قەفقاسیاوەو چ لە رێگەی بەلکانەوە هاتبنە تورکیەی ئەمرۆ ئەوە بێگومان تێکەڵاوییان لەگەڵ کەلچەری میسوپۆتامیادا هەبووە، ئەمەش بەرێگەی ناوچەکانی رۆژهەڵات و باشووری رۆژهەڵاتی ئاسیای بچووك بەڵگەش بۆ ئەمە وەرگرتنی نووسینی مێخی بووە، هەروەکو ئاشکرایە نووسینی مێخی یەکەم جار لە وڵاتی میسوپوتامیادا پەیدابووە، ئەوجا بە وڵاتانی دراوسێدا بڵاوبۆتەوە. لە لایەکیدی دامەزرانی ئیمپراتۆریەتی هیتی، کە بەرەو رۆژهەڵات و باشوورەوە پەرەی سەندوەو تەنیوەتەوە لە یەکێتی نیمچە دەوڵەتانی ناوچەیی ئەم هەریمانەدا سەری هەڵداو چینێکی هندی ـ ئەورووپی بەسەریدا زاڵ بوو، ئەو چینەی لەو ماوە کۆنەدا لەم وڵاتەدا ژیاون دەگەڕێنەوە سەر

ئەو کۆمــەڵانــەی بە زمــانی (نیسی)[13] دوواون، بەڵام لە سەردەمی دەولەتی هیتی نێوەراست دا لوڤی و هوری دەوری رامیاریـان تێـدا بینیـوە[14] بۆیە زۆربەی نێوی پاشایانیان بە زمانی لوڤی بوون و ئەو ماوەیەش سەدەی پازدەم تا سەرەتای سەدەی چواردەمی پێش زایین دەگرێتەوە.[15]

بەڵام شانـشێـنـێتی (مملکــە)ی نوێ، کە لە سەدەی چواردەم تا سەرەتای سەدەی دوازدەمی گرتوتەوە، پاشاکانیان هووری بوون و نێــویــان هووری بووە، بەڵام نازنێــویـان لەکاتی بوونیان بە پاشا بە زمانی هیتی بووە. هەروەکو لە تابلۆی (یـازل کەیـا)، کە لە تورکییـەیە دەردەکەوێت، ئەم تابلۆیە بە نووسینی هیرۆگلوفی و بە زمانی لوڤی تۆمارکراوەو نێوی کەسی و نێوی خوداوەندانی هوری تێدا هاتووەو یەکەم پاشـای ئەم شانشێتنی تازەیـە (شـوپیلولیـوما)ی یەکەم بووە (ســەرەتـای سەدەی چواردەم) ئەم پاشـایـە شەری لەگـەڵ میتانیان کردووەو لە دوایی دا رێککەوتنێکی لەگەڵیان مۆر کردوە.[16] بە هەرحـال ئەمـانـە بەو نەتـەوە کۆنـە مشەختانە دادەنــدرێــن، کە بەرەو ناوەراســتـی ئاسیــای بچــووك کۆچــیــان کردووەو لە سەرەتــای هەزارەی دووەمــی پێش زاییـن دا لەم هەرێـمــەدا پەیــدابــوون. لە ئەنـجــامـی لێکۆڵینەوەی ئەنترۆپۆلۆژیدا ئەوە روون بۆتەوە، کەوا ئەوانە تێکــەڵاویــان لەگـەڵ گنسی دیدا لەم ناوچـەیـەدا لەدوای نیشتــەجێ بوونیــان پەیــدا کردووە، بۆیـە هۆزە هینـدو ـ ئەوروپییە کۆچ کەرەکان بۆ ئەم ناوچەیە رۆشنبیری حاتی و هووریــان کاری تێ کــردوون و، لەگـەڵ بوونی هێنـدیـك جیــاوازی لەســەردەمی کۆن دا لەنێــوان دانیشتــوانی ئەم ناوچانە، لە ئەنجامی یەکێتی رامیاری دەولەتی حیتی، کە لە یەکگــرتنی سەرۆکــە هۆزانی جیاواز لە رووی گینس و زمانەوە دامەزرابوو، و لە سەدەی هەژدەهەمی پێش زایین، ئەم رەگەزە جیاوازانە تواونەوە، کۆمەڵەی حیتی بە زمانانی (نیسی و لوڤی و پالایی) دواون لەچـاو ئەو هەرێمـانـەی، کە ئەم هۆزانە لە ئەنازۆڵ دا تێیدا ژیاون.[17]

هەندێ لە نەخش و نیگاری بەردینی هیتییان لە بوغازکویی (ئەنتوساس) ئەقەرەبل ئەمەلاتیە وکیاورقە لحەسی

دەستكردی برونزی كاشییان

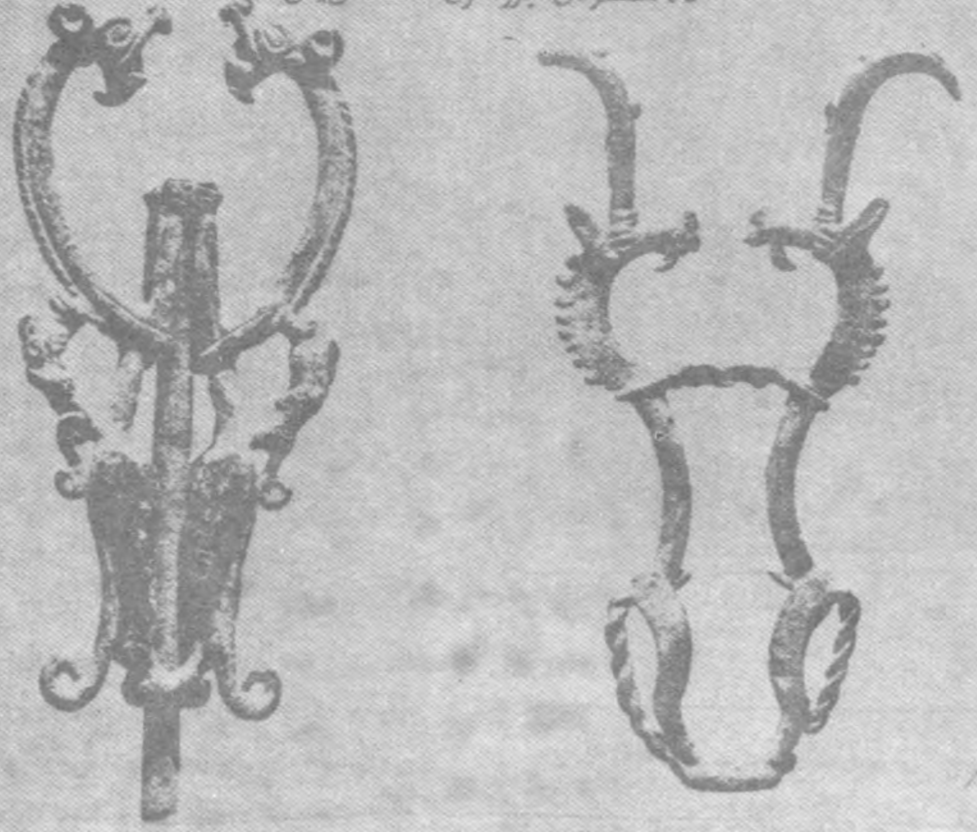

جەند دەستكردێكی برونزی ووڵاتی كاشییان (لورستان) / كۆتایی هەزارەی دووی پ

بەم جۆرە دەتوانین بلێین ئەو چینە سەرمایەداری دەوڵەتی حیثی، کە لە هیندی ئەوروپی رۆژئاوایی پێك هاتبوون لە سەرەتای هەزارەی دووی پێش زایین[18] بە دەرکەوتن (ئەو قۆنـاخـەی کە لەگـەڵ پەیـدابـوونی خزمـانیـان لە یونـان و سەرووی میسـۆپـۆتـامیادا رێك دەکەویت) کۆنترین هەوالی پاشایانیان لەسەر خشتێکدا نێوی هاتبێت نێوی دوو پاشان (ئـەنتیتـاو باوکی پوتخـانـا)، ئەم خشتـەش لە حاتـوسـاس (بـوغـاز کوی) دۆزراوەتـەوەو هەر دووکیـان پاشای (کوشار) بوون و بەسـەر سەرکـردەکـانی ناوچەیی یان داداون و ئەننیتا بەسەر پاشای حاتوساس و دەست و دایەرەکەی دا لەسەدەی حەڤـدەمـی پێش زایـیـن دا زاڵ بووە، جا لەدوای ئەوەی پاشـاییکی دی بەشێـوەی (تـابـارنا) لە دەوروبەری ساڵانی 1680 ـ 1650ی پێش زایین دا نێـوی تۆمـار کراوەو ئەم پاشایە کایادوکیاو کیوانی توروسیو هەرێمانی دی داگیرکردووە.[19] وای بۆ دەچن کەوا (تابارنا) وەیا (لابارنا) نازنێـوێکـە پاشـایانی حیثی پێی نێودار بوون.[20] لەدوایی‌دا ئەم حیثییانە وایان لێ‌هات لە ساڵی (1340)ی پ .ز. بینـە هێـزێکی دیـاربـووی رۆژهـەلاتی نیـزیـك،[21]

پایتـەختـەکـەیـان لە سەردەمی حاتـوسیلی یەکـەم دا لە (بوروسخندە) بۆ (حاتوساس) نیزیکی بوغاز کوی ئەمرۆ (1650 ـ 1620پ.ز) گوێـزرایـەوە ئەم پاشـایـە زەوی وزاریکی زۆر فراوانی لە ئەنـادۆل و باکـووری سوریـەدا داگیـرکـرد، هەروا مورسیلی یەکـەمی کوریشی لە ساڵی 1595 (1650ه) بەسـەر بابلی داداو کۆتـایی بە بنـەماڵەی ئاموریان و ئەو یاسایەی حەمورابی دایناببوو هێنا.[22]

ئەم داگیـرکـردنـە کتـوپڕیەی مورسیلی یەکەم بۆ خاکی میسـوپـۆتـامیـا بۆشاییکی رامیاری لەم ناوچەیەدا پەیداکرد، کاشێکـان (دانیشتـوانی لورسـتـان و چەمـەکـانی سەرووی رووبـاری دیـالـە)، کە لەم ناوچـەیـەدا بلاوببوون وە، ئەم بۆشـاییـەیـان بەهـەل زانیو هەروا پاشـایـانیـان لە هەمـان بنـەچـەی چینی فەرمـانـداری وولاتی حیثیـان و میتـانیـان

(گنسی هینـدو ئاوروپی رۆژهـەلاتی) بوون و بەم رێگـەوە توانیـان وولاتی سومـەرو ئەکـەد داگیـربکـەن و جۆرە یەکێتییـەکی شارەکـان کەژێـر سەرکـردایـەتی خۆیـان دابمەزرێنن. لەکاتی ئەوان دا ئەو وولاتە بە (کاردونیاش) نێوداربوو.

لە دوای مردنـی مورسـیلی یەکـەمـی حیثی کێشـەی سەرکردایەتی سەری هەڵداو لە کۆتایی ئەو کێشەیەدا پاش ساڵی 1530 پ.ز (تـیلـپیـنـوس) ناوێـك دەستی‌کـرد بەرێکخستنی کاروبـاری دەوڵـەتی هیثی‌یـان و بەدی‌هێنانی ژ یانێکی یاسایی.

لە دوای ئەمـە سەرچـاوەکـان یارمـەتی ئەوەمان نادەن بۆ ئەوەی شوێـن ئەو رووداوانـە بکـەوین، کە لەم وولاتـەدا رووی داوە تاوەکـو پەیـدابـوونی شانشینی نوێ (1400 ـ 1200 پ.ز)، لە سەردەمی شوپییلیومای یەکەم (1380 ـ 1340پ.ز) ئەم وولاتە گەیشتە مەزنێکی‌وا وولاتی ئارزاوا[23]ی داگیـرکـردو جەنگیشی لەگەڵ میتانیان دا کردو لە سەردەمی مونـالیـس (1306 ـ 1282پ.ز) ناخـۆشیـان لەگـەڵ میسـردا زۆر تونـدبوو و هەروا لەسەردەمی رەمسیسی

دووەم دا جەنگێکی کوشندە لەنێوان هەردوو ئیمبراتۆریەتەکە لەنێزیك قادش لە ساڵی 1288 پ.ز ڕوویداو لەکاتی فەرمانرەوایی هاتوسیلی سێیەم دا (1275 ـ 1250پ.ز) بەهۆی ژن و ژن خواستنەوە ڕێك کەوتنێك لەنێوانیاندا پەیدابوو.

دەوڵەتی حیثی (دەوڵەتی نوێ) لەپڕ ڕووخا، وای بۆ دەچن بە هۆی کاریگەری هێرشی هۆزانی زەریای کۆچ کەرەوە بەرەو ئاسیای بچووك بووبێت.

بەڵام نیمچە شانشینەکانی سەر بەوان، کە سەربەخۆیی خۆیان هەبوو وەکو کیلیکیاو فریگیاو سوریا لەبەر دەسەڵات دارێتی ئاشوریان[24] خۆیان پێ ڕانەگیراو نەمان، دوای ئەم ڕووخانە (لە سەدەی دوازدەی پ.ز)[25] دانیشتوانی باشووری ڕۆژهەڵاتی ئاسیای بچووك بەنێوی (حیثی) لەنێو تیکستی بێگانان داو لەوانە (العهد القدیم) نێوداربوو، ئەم دانیشتووانە بە زمانی لوڤی (لویانی) دواون. لە لایەکی دییەوە ئەوە دەبیندرێت کەوا لە لیدیا (ڕۆژئاوای ئاسیای بچووك) شوێنەوارێك هەیە بۆ هەزارەی یەکی پێش زایین دەگەڕێتەوەو ئەوەش پێشان دەدات، کەوا زمانی لیدی زۆر لە زمانی حیثی نێزیکە (ئەگەر لەگەڵ زمانی لیکی و زمانانی دی ئەنادۆل بەراوردبکرێن). لە هێندێك باردا دەتواندرێت بگوترێت بەردەوامی حیثیە لە ڕاستیدا ووشەی حیثی بۆ دەربرین لە دانیشتوانی شانشینەکە هەمووی دەربراوە، نەك هەر بۆ کۆمەڵەیێك.[26]

بە شێوەیێکی گشتی لە تۆمارەکانی بوغاز کوی وا دەردەکەوێت زمانی حیثی دابەش کراوەتە سەر دیالێکتێکی میری بۆ نووسین و دیالێکتێکی ڕەمەکی، کە گەل پێی دواوەو بە (نیسی) وەیا (نیسارتی) نێودار بووە، بەڵام لە ناوچەکانی باشووری ئەو وولاتە ئەوا خەلکی بە دیالێکتی (لووی)[27] وەیا (لویانی) قسەیان کردووە.

بە بیروڕای جورج ڕۆ (زاراوەی ـ حیثی) ئەگەر بەمانا فراوانەکەی تەماشابکرێت کۆمەلیك نەتەوەی پەنابردوو دەگرێتەوە، کە سێ گەلن و بە سێ زمانی هیندو ئەورووپی جیاواز (لویانی، بلایکی و نساتی) گفتوگۆیان کردووە. لەوانەدا لویانێکان یەکەم کۆمەڵ بوون، کە گەیشتنە ئاسیای بچووك و زمانەکەی خۆیان بە نووسینی هیرۆگلۆفی تۆمارکردووەو لە ڕۆژئاوای کیلیکیا بەدرێژایی لێوارەکەی نیشتەجێ بووبوون، بلایکێکان لە هەرێمە گردۆڵکەکانی (سیڤاس) بوون، بەڵام نساتی کە لە شاری (نیسا)، وە هاتووە لە کەبەدۆکیادا دابەزیبوون، لە ڕاستیدا شاری نیساوەیا نیشا هەر شاری کانیس ـ کولتبە بووە».

هەروا جورج ڕۆ ئەوەی دەخاتە سەر کەوا (ئەوانە لە سوریاوە نووسینی مێخیان خواستووەو بۆ نووسینی زمانە هیندو ئەورووپیە تایبەتیەکەی خۆیان بەکاریان هێناوە.

پاشایانی حیثی لە سەردەمی کۆنەوە پیاوانی ئاینیان، کە سەر بە خوداوەندانی وولاتەکانیان بوون، هەڵس وکەوتیان لە بەجێ هێنانی خوورەوشتی ئاینیدا ئەوەندە بەرزبووە، بۆیە گەل بەچاوێکی پڕ لە ڕێزەوە تەماشایان کردوون و گەلیش لەو باوەڕەدا بوو، کەوا تۆخمێکی خوداوەندی هەیە، کە پشتگیری فەرمانرەوایی کاتی دەکات. (تیشوب) خوداوەندی ئاسمان بوو، و کە لە هەمان کات دا خوداوەندی هەرە مەزنی پاشاو گەلی حیثی بوو، پاشا پیاوە ئاینی هەرە مەزنی ئەم خوداوەندەبوو، بەڵام ئاینی وولات لەپێش حیثێکان دا وادیاربوو پەرستنی دیاردەی سروشتی بووە. کە ڕەگی باوەڕکردنی تێدا ڕوا بە هێزی ڕەگەزانی وەکو زەوی دایك دەردەبرا، بەڵام لەسەردەمی یەکێتی هۆزەکان داو لە سەردەمی ئیمپراتۆریەتدا خوداوەندی هەتاو هەر خۆی خوداوەندی شەڕبوو، و لەلای حیثێکان لە هەموو خوداوەندان پیرۆزتربوو، و پەیکەریکیشی لە ئارینا دۆزراوەتەوە، پاشایان لە هێرشەکانیان دا هەرگیز دیاریان لێ نەدەبڕی و زۆر بەگەورەیی تەماشایان دەکردو ئەم خوداوەندە لەسەرووی هەموو خوداوەندیانی حیثیان دا بوو، و جێگری باوەڕپێکردن و پارێزگەری پەیمان و بەڵێن و هەروا بێ نەواو مشەختانیشی دەپاراست.

ئەم ڕووداوانەو ڕۆلی هیندو ئەورپیکان لەو گۆڕانانەی بەسەر لایەنە مادیو نامادیکان دا هێنای دانیشتوانی کۆی باکووری وولاتی میسۆپۆتامیاشی گرتەوە، کە هووری بوون، تایبەتیتی بە دەوری رامیاریو کەلچەری لەنێو سنووری وولاتەکەیان دا دای، کە هەتا کێوی زاکرۆس لە ڕۆژهەلاتیەوەی تا زەریای سپی نێوەراست لە ڕۆژئاوایەوەیو ئەرمەنستان لە باکووریو دەشتی ئاراپخا (کەرکوك) لە باشووریدا گرتبۆوە.

ئەمەش بۆ هوی ئەوەی دەسەلاتدارێتیان بگاتە وولاتی میسۆپۆتامیاو سوریاو فەلەستین لە هەزارەی دووی پێش زایین، لەبەر ئەوەی زمانی هوری هیچ پێوەندیکی بە کۆمەلەی زمانانی سامیو هیندو ئەورووپیەوە نییە، بۆیە بەزمانێکی ناوچەیی وولاتی سوبارتو دەژمێردرێت، بەلام ... بەکەرانی زمانی هووری هەر لە سەرەتای هەزارەی دوری پێش زایینەوە بوونە سەر بەچینێکی ئوروستوکراتی رامیاری، کە بە زمانێکی هیندو ئەورووپی دەدوان و ئەم زمانەش لەدواییدا بوو بەزمانی دەولەتێك، کە لەسەر شان و ئەستۆی هووریان دایان مەزراندو نێویشی (دەولەتی میتانی) بوو، لە دوای تێپەربوونی ماوەیەك دا ببرورای ئایینی لەلای ئەو کۆچ کەرانەدا کە بنەچەیان هۆزی حثیو یونانی بوون و لەمەوبەر لێیان دووام چەسپا بە رادەیێك ئەستێرەی خوداوەندە نەتەوەیەکانیان لەنێوان خوداوەندە ناوچەیەکانی هووریان دا زۆر زێتربوو، و پێوەندی دەروونیشیان لەگەل ئەو بارەدا تێکەلاوێکی باشی پەیداکرد.

نێوی کەسی هووریان بۆ یەکەم جار لەنێو تۆماری ئایینیدا بینراوە، کە بۆ هەزارەی سێی پێش زایین دەگەڕێتەوە ئەم تۆمارانە لە وولاتی میسوبۆتامیادا دۆزراونەتەوەو شێوەی زمانێك دەست نیشان دەکا، کە دانیشتوانی بەری ڕۆژهەلاتی دیجلەو کێوی زاکرۆس [29] پێی دواون.

بەپێی بیروڕای جورج ڕۆ خەلکی ماوەی سەدەیێك لەمەوبەر شارەزایی زێتر سەبارەت بە هووریان وەرگرت، لەوکاتەدابوو، کە نێویان لە تێکستێکی مێخیدا هاتبوو، کە لە شێوەی نامەدابوو و لە (تل العمارنە) دۆزرابۆوە لە میسردا، [30] باوەکو ئەم نێوە لە (العهد القدیم)دا لە (سفر التکوین) لە شێوەی (الحوریتیون)دا هاتووە، بەلام جیجر توانی پێوەندی ئەم دارشتنە ناوچەییە بەشێوەیێکی ڕاست و ڕەوان بەنێوی خوداوەندی هەتاوەوە بدۆزێتەوە کە (خوار - خور) وەیا (هوڤار - هور) [31] بووە. ئەمەش شێوە ڕۆژئاوایەکەی نێوی (سوار - سور) بووە، کە لە زمانی

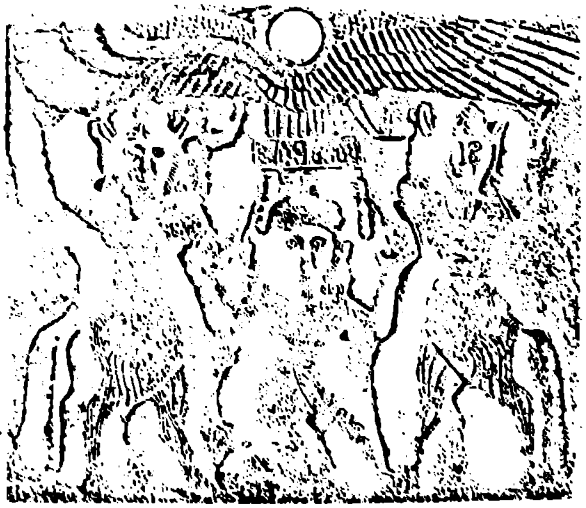

مـــوزەخـــانـــەی حـــەلـەب

بنەچەی ئەوانەوە هاتوە، کە لە باکووری هیندستان دا لە هەمان قوناخ دا نیشتەجیٚ بوون.

بوونی ئەو نێوە لە باکووری وولاٚتی میسۆپۆتامیادا دەوری رامیاری لە پێوەندێکانی دەوروونی و مەتریالی دانیشتوان داو پەیدابوونی وەکو چەمکێکی ئایینی یا نەتەوەیی واتایەکی مێژوویی زۆر گرنگ بەدەستەوە دەدات، چونکە لە سەرەتاداو لە راستی‌دا ئەوە ناگەیەنێت، کە کۆمەڵە مرۆڤێکی رێك کەوتوو تەبا بن لە رووی نەتەوایەتیوە بەو ئەندازەیەی چەند کۆمەڵێکی جیاواز لە هۆزان دەگەیەنێت، کە هاوبەشی پەرستنی خوداوەندی (خور ـ هور)یان کردووەو تێکرا ئەم هۆزانە لەنێو چوارچێوەیێکی بیری هاوبەشدا خوو رەوشتی پێرەوکردووەو هەموو دانیان بە مەزنی و سەرکردایەتی خوداوەندی هەتاودا (خور ـ هور) ناوە، ئەو نێوەی کە ئێستەش لە زمانی کوردی‌دا هەر واتای هەتاو (رۆژ) (خۆر) دەبەخشێت و پیرۆزیشی لەنێو هێندێك هەرێمی کوردەواری‌دا هەر ماوە. لەگەڵ ئەوەی دانیشتوانی باکووری وولاٚتی میسۆپۆتامیا بەنێو خوداوەندی (هور) نێودار بووە، بەڵگەش بەدەستەوەیە، کەوا ئەم خوداوەندە مەزنترین خوداوەندانی ئەم ناوچەیە بووە، بەهۆی نێونانی هێندێك لە پاشایان و هێندێك لە نێوانی جوگرافی بەم نێوە. وەك نێوی پاشا (هوڤار داتادانی خوداوەندی هەتاو وەیا خۆر) نێوی جوگرافی وەکو (خومور داتو ـ خورداتو)، ئەمانە پێوەندیان بەنێوی ئەم خوداوەندەوە هەبووەو[32] لە دوایێدا بەنێوی هوریان، هەتا وای لیٚهات ئەو زمانەی، کە لەنێو ئەمانەدا بلاو بۆوە (وا دەردەکەوێت زمانێکی هاوبەشی دینی چینی پیاوانی دیندار بووە) لەنێو نووسراوانی حیثی‌دا (تێکستی بوغاز کوی) بە شێوەی (خوریلی)[33] وەیا (هورلیلی) کە دانیشتوانی کوردستانیش و ئەرمەنستانی کۆنیش لە دوا سەدەکانی هەزارەی سێی پێش زایین دا پیٚ دواون و کاریگەریشی هەتا دوا ساڵانی ئیمپراتۆریەتی حیثی (1400 ـ 1190 پ.ز)[34] هەر مابۆوە.

لە دوای نەمانی (دەوڵەتی میتانی) یەکێك لە زمانانی نەتەوایەتی هوری ناوچەیی (وەیا شێوە زمانێکی) «بوو بە زمانی دەوڵەتی ئورارتو»[35]، کە لە دەوروبەری گۆمی واندا خۆی گرتبۆوەو شاری توشپا (توروشبا) لە نیوەی یەکەمی هەزارەی یەکەمی پێش زایین دا (سەدەی نۆیەم ـ هەشتەمی پێش زایین) بوو بە پایتەختی[36] ئەو دەولەتە.

لەنێو تێکستەکانی ئاشوری‌و بابلی‌دا نێوی ئەم دەولەتە لە شێوەی (ئورارتو)دا بینراوە، هەروا ئەم نێوە لەنێو تەوراتیش دا هاتووە، بەلاٚم لە شێوەی (ئارارات) دایە، لەگەڵ ئەوانەش دا بەهۆی ئەو نەخش و نیگارانەی، کە دانیشتوانی ئەم هەرێمە بە نووسینی مێخی بۆیان جیٚهێشتووین خۆیان بە خۆیان گوتوە (هالدی ـ بە «هە»یکی گران)و نیشتمانیشیان بە (هالدیا ـ خالدیا)و هەروا بە (بیاینا)ش نێوبراوە.[37]

لە راستی‌دا نێوی (خالد ـ هالد) نێوی خوداوەندێکی مەزنی ئایینی نەتەوەکانی هوری بووەو لە وێنەی پیاوێکی ردێن درێژدا بووە کە لەسەر شێرێك وەیا لەسەر سەری شێرێکی ئەفسانەوی راوەستاوە، دانیشتوان لەو باوەڕەدابوون خێزانی ئەم خوداوەندە خوداوەندی ئەروبانی وەیا

(باگبارتو)[38] بووە.

لەپاڵ ئەوانەداو لەگەڵ دەوری نێوی ئەم خوداوەندە هووریکا دوو جۆرە خوداوەندیان هەبووە، ناوچەیی وەك خوداوەندی تیشوب (خوداوەندی رەشەبای کێوان)و خێزانەکەی (هیپا ـ خیپا)، کە جۆرە خوداوەندی دایك بووە. جۆری دووەمیان بێگانەبووە وەکو خوداوەندانی وولاتی میسوپوتامیاو هی‌دی.

لە سەدەی سێزدەم و دوازدەمی پێش زایین دا پاشایانی ئاشووری لە وولاتی هووریو هالدیان دا هەستیان بە هەبوونی کۆمەڵێك شانشینی یەکگرتوو کردووە، کە بەنێوی (نایری) نێوداربووو کەوتبۆ ناوچەی باشووری گۆمی وان (ناوچەی نەیری وەیا نەهری کوردی. . . ج.ر). ئەمە لە کاتێك دا، کە ئاشور بێ‌هێزبوو، بەڵام لەدوای سەدەی دوازدەهەمی پ.ز کە هێزداربوون بەرامبەر بە پاشایانی (بیاینا) وەستان لەو ناوچەیەی، کە لە دواییدا بە ئورارتویان نێو دەبردو هەرێمی نایری کۆن و ئەو ناوچانەش، کە سەر بەو وولاتە بوون و درەنگتر بە ئەرمەنستان نێودار بوو.[39]

ئەگەرچی (هالد) خوداوەندی هەرە مەزنی وولاتەکەیان بوو، ئورارتێکان لەرووی رامیاریەوە خۆیان بەجیهان بەنێوی (خالدی) نەناساندوە، بۆیە زاراوی رامیاری (ئورارت)وەیا (ئوراشت) هەروا وەکو نێوی دەوڵەتێك مایەوە.

لە سەردەمی هەزارەی دووەمی پێش زایین دا هۆزانی وولاتی (بیاینی) هەروەکو دانیشتوانی ناوچەکە بەخۆیان دەگوت (یەکیان گرت)، لە هەرێمی بەری رۆژهەلاتی ئاسیای بچووك داو ئەوسا پێیان دەگوت یەکێتی هۆزانی (ئوروو ئاتری)، کە بوو بە ناوکی شانشینی ئورارتو، لە هەزارەی یەکەمی پێش زایین دا ئەم هۆزانە بە نەتەوەی کۆچکەر نەدەژمێردران، بەڵکو دانیشتوانی بنجی‌ی ئەم هەرێمە بوون، لەوانەیە لە سەرەتادا لەرووی زمان و کەلچەرەوە پێوەندییان بە جیهانی قەفقاسیەوە پشتی ئەویشەوە هەبوویێت، بەڵام پێوەندیان لەگەڵ جیهانی (هوری)دا بەهێزتر بووە. لە سەردەمێکی درەنگتردا ئەو پێوەندییە کەلچەریەیان لەگەڵ دراوسێی بەری باشووریان، کە ئاشوری بوون سەری هەڵدا ووشەی ئورارتو لەنێو زمانی ئاشوریدا پەیدابوو.[42] ئێستەش ئەرمەنی دانیشتووی دەوروبەری گۆمی وان و گۆمی وورمێ ووشەی ئورارتی لەنێو شێوەی[43] گفتوگۆکردنیان دا بەکاردێت، هەروەکو مێژوو نووسی سۆڤێتی ئەڤرییف دەڵێت، ئەمەش پێوەندی زمانەوانی ئورارتی بە جیهانی قەفقاسیەوە پێشان دەدات، ئەمەش لەکاتێك دا ئەگەر زمانێکی مردووی ئەم زمانانەی قەفقاسی نەبێت. لەسەدەی پێنجەمی پێش زایین دا، وەیا لە دوای نەمانی دەوڵەتی ئورارتی‌دا بە لایەنی کەمەوە بە سێ سەدە هیرۆدۆت نەتەوەکانی ئەم ناوچەیەی، بەتایبەتی لە رۆژهەلاتی ئاسیای بچووکەوە باس کردووەو بەنێوی (ئەرمەن، ساسپیر، ئەلارودو ماتیینێ)،[44]

هیــــرۆدۆت (484 ـ 425 پ.ز)

هیــرۆدۆت بەپێ شوێنی جوگـرافیـان مەبـەستی لەم ناوانـە (ئـەرمـەن، ئیبیـری ـ کە بەشێکن لە گورجی، و ئورارتـو و میتـانی ـ هینـدی ئەوروپی بووە، کە لەگـەڵ هووریـان دا تێکـەڵ بوون ـ)، بەواتـا ئەم مێـژ وونـووسـە توانیـویەتی لە رووی زمـانـەوانیو ئەتنـوگـرافیـوە ئەم نەتـەوانە لێك جیاواز بکـاتـەوە، لەگـەڵ ئەوەی نێـوی (هـوری)یشیان لە سەدەی دووەمی پێش زایین دا بەسەردا زاڵ بوویێت. هیرۆدۆت لە پەرتـووکی سێیـەمی مێـژ ووکەیدا، کە نێوی نۆزدە هەرێمە کارگێڕێکانی سەر بە ئیمپراتۆریەتی ئەخمینی باس دەکات، هەرێمی سێزدەهەم وولاتی ماتیینە (وەیا وولاتی میتانیيان) هەروا باسـی ساسـپـیـری[45] (کـە نەوەی گورجییـانن)و ئەلارودی (نـەوەی ئورارتـویـانن)، وا دیـارە نێـوی هوریيان لەگـەڵ نەمـانی پەرستـراویـان لەم قۆناخەدا لەنێوچووە، کە ماوەی سێ سەدەیـەك بەسـەر رووخـانی شانشینی ئورارتوو ئاشوریان دا تێپەڕیوە.

پێـویستــە لەوانــەی لەمــەوبــەر باسکـران جیـاوازی بخـرێتـەنێـوان ئەو باسـانـەی، کە پێـوەنـدییان بە قۆناغانی مێژ ووییەوە هەیەو دەوری هەر نێوێك لە نێوانی. ئایینی، رامیــاری، ئەتنــوگــرافی دابنــدرێت، کە لە باکــووری میزوپوتامیادا دۆزراونەتەوە وەك (هوری، میتانی، ئورارتو، بیاناو هالدی.. هتد). هووری نێونانێکی ئایینی گشتیەو واتایەکی گشتی هەبووە لە هەزارەی یەکەمی پێش زایینەوە بەواتا لە سەردەمی نووسینەوەوە.

ووشـەکـە نیشـانـەیـە بۆ ئەو نەتەوانەی لە وولاتی زۆزان (سـوبـارتـو)دا ژیاون و خەڵکەکە باوەڕیان بە خوداوەندێکی مەزن هەبووەو نیشانەکەی کەوانەی ئەو هەتاوە بووە، کە بە هەردوو باڵـە ئاوەڵـەکـانیلـە ئاسمان دایە. بێسوو ئەمانەی بەم نێـوە هاوبـەشـە یەکیـان گرتبـوو لە ناوچـەیێکی فراوانی وولاتی زۆزان (سـوبـارتـو)دا لە سەردەمـانێکی زۆر کۆنەوە ژیاون و هەبوون و رەوشتی ئاینیشیان لە پەرستگەکان دا بە زمانێکی هاوبەش بووەو زمانەکەش زمانێکی زیندوو بووەو ئەوسـا لە پاژ (جـزء)ێکی ئەم ناوچـەیـەدا قسـەی پێکراوەو تایبەتێتی خۆشی هەبووە لەنێو زمانانی دیدا، بۆیە هێندێك نێــوی سوبــارتـی، کە بۆ هەزارەی سێیــەمی پێش زایین دەگـەڕێتـەوەو پێشـان دەدات، کەوا زمـانی سوبـارتـو هیـچ پێوەندیکی بە زمانی هورییەوە نییە، ئەگەرچی ئەم دیاردەیە زۆر راستــە، بەڵام هەر دەبێ چەنــد کۆمــەڵێکی هووری کشـابنــەوە ناوچــەی کشتــوکـاڵی پەرەســەنـدووی بەری باشورەوە، کە لەسەردەمی زنجیرەی بنەماڵی ئوری سێیەم دا بووەو، بە رادەییـك بووە هۆی کوژانـەوەی ئەستێـرەی نێوی (سـوبـارتـو) بەشێـوەییکی گشتی بەرامبەر بەو نێونانە ئایینیە گشتیەی ئەمانەوە وەکو (هووری)و لە بەرامبەر نێوی رامیاری دەوڵەکەیان کە (میتانی)بوو. لە راستیدا سنووری رامیاری ئەم دەوڵەتە، کە لە سەرەتادا چینێکی هیندو ئەوروپی نێو کۆمەڵگەی هووری پەیدابوو لە سەرەتای هەزارەی دووەمی پێش زایین دا ئەم وولاتەی هەموو گرتبۆوە.

بۆیــە بۆ نووســەرانی مێــژ وو زۆر سەخت بوو بتـوانن جیاوازی لەنێوان نێوی (هووریو میتانی)دا بدۆزنەوە، کە چەمکی ئایینیو رامیاریان تا دوای رووخانی ئیمپراتۆریەتی ئاشۆریش هەر هەبووە.

جا لەبەر ئەوەی دەوڵەتی ئورارتو بەهۆی سنوورو ئەو بارو دۆخـەی دەورەی هەبـوونی دابـوو وەکـو هێـزێکی رامیـاری لەچـاو جارانـدا زۆر سنـووردارتـر بووە، بۆیـە هەر لەگـەڵ رووخانیدا نێوەکەشی یەکجاری نەما تەنیا شێوە عیبرێکەی نەبێت، کە لە کێوی (ئارارات) دایە، بەڵام نێوی وولاتی (بیانا) نە دوای پەیدابوونی دەوڵەتی ئورارتی زۆر بەدەگمەن لەنێــو نووسینی مێخیدا بەرچــاو دەکـەوێت، بەڵام نێـوی (هــالــدی وەیــا وولاتی هالـدیـا) لە زۆر باردا بەنێـوێکی (هووری) دەچێت و نێوی خوداوەندی (هالد) بەر لە پەیدا بوونــی دەوڵــەتــی ئورارتــی هەروا لەســەردەمــیو لەدوای پەیــدابــوونیشیدا هەر هەبـووە، زۆربـەی بنکـەی پیـرۆزو پەرستگــەکـانی ئەم خوداوەنـدانـە لەنێـو جەرگـەی وولاتی کوردەواری ئەمـرۆدا بووە، ئەمـە دەوری دانیشتـوانی کۆنی کوردستــان لە زینــدووکــردنـەوەی رەوشتی ئایینی پێشـان

دەدات، ئەو رەوشتەی بەندیواری بە پێوەندی دەروونی ئەم خوراوەندەوە بووە لە باکووری رۆژهەڵاتی ئاسیای بچووك و باکـووری وولاتی میـسـۆپـۆتـامیـادا بەگشتی. هەتـا لە سەردەمـانی ئیسـلامیش دا کوردی ئەم ناوچـە بیـرۆزانـەو بنەچەیان و هەرێمەکەشیان و خۆیان بۆ خالدی کوری وەلید گەڕاندۆتەوە، ئەمەش لەبەر نێزیکی ئەم دوو نێوەیە.

لە ڕاستی‌دا ئەو خوداوەنـدە رۆڵێکی دیـاری‌کـراوی لە بنیـات نانی بیـروبـاوەڕی چینی دەسـەڵات داری شانشینی ئورارتـودا وەکـو خوداوەنـدی جەنـگ هەبـووە، کەچی خوداوەنـدی (هـوور) لەم شانشینـەدا بەنێـوی (شیڤینی) دەرکـەوتـوەو دروشمـەکـەشی هەر کەوانـەکەی خۆر بووە بە هەردوو باڵەکانیەوە لەگەڵ هەمان چەمکی بڵاوبووی ئەوسا، کە سەبارەت بەو خوداوەنـدەوە لەمـەوبـەر هەیبـووە. بەڵام خوداوەندی سێیەمی دەوڵەتی ئورارتو، خوداوەندی رەشەبای شاخ وکێوان بوو و نێویشی (تیشیب) بووە، کە هەمان نێوی

تیشـوب خودای مەزنـی هیتی‌یان و هووری‌یـان

کەوتە ژێر کاریگەری تەواوی ئەوانەوە، بەم جۆرە رەگەزی هووری دەسەڵاتداریتی بەسەر باکووری عیراق و سوریاو جەزیـرەدا[illegible] پەیـداکـرد، بەڵام ئەوانە بە نێوی (هوور)ەوە، وەیـا (خـوور)وە هیـچ رۆڵێکی رامیاریان نەنواندووە، بەڵکو نێـوی ماتینی لایـەنـە رام[illegible]ـی شانشی هووریـانی (تـیـشـوب)ی هیـتـی‌و هووریـیـان بووە. هەروەکـو لە پەیکـەرەکـەیەوە دیارە، خێزانی ئەم خوداوەندە (هیبا) جۆرە (خوداوەندیکی دایك) بووەو لە هەمان کات دا خوداوەندی نیشتمـانی هووریـیـان بووە، بنـاخـەو بنچینـەی ئایینی‌و زمـانـەوانی هووریـیـان ئەوە پێشـان دەدات، کەوا گەلێکی چیایی بووین و شانشینی خۆیان لە دۆڵانی هەرەسەرووی سەرچـاوەکـانی رووبـارانی دیجلەو فورات دا لە سەردەمی ئەکەدی‌دا دامەزراندووە، هێندێك نێوی کەسی تاك تاك کە لە نێـو راپـۆرتـی ئابـوری‌دا دۆزراوەتـەوەو بۆ سەردەمی فەرمـانـرەوایی زنجیرەی بنەماڵەی ئوری سێیەم دەگەڕێتەوە، ئەوە روون دەکـاتـەوە کەوا هووریـان لە وولاتی سومـەردا کۆمەڵەی بچووکیان لە کۆچەران پێك هێناوە. دکتۆر جورج رۆ ئەم دیـاردەیـە بەم جۆرە باس دەکـات و دەڵێت:

«لـە چارەکـی یەکـەمـی هەزارەی دووی پێش زایین دا لە (هـلال الخصیب// عیـراق و سوریـاو لوبنـان)دا هاتن و چوون و پەیدابوونی هووریان بەرەو زیادبوون دەڕۆیشت لە هێنـدێـك ناوچـەی تایبـەتی‌دا بۆ ئەوەی هێمنـانـە دەستی بەسـەردا بگـرن، تا وایـان لێ‌هات رێژەییکی هەرە زۆری شاری (ئـالالاخ)ی سووری نێـوان حەلـەب و ئەنتـاکیـە لە (1800) پ.ز پێك بهێنن، هەروا نێوو تێکستی ئاینیش لە ئەرشیفی (مـاری)و (شـاربـازێـر)دا دۆزراونـەتـەوە، بە سەدەیێـك لە دوای ئەم سەردەمـە هووری‌یـەکـان بەتەواوی باکووری عیراقیان داگیرکردو، و شاری (گاسور)ی نێزیك کەرکـوکیـان زەوت کردو نێوەکەشیان گۆڕیوە بۆ (نوزی). . زمان و خوورەوشتی (دانیشتوانی پێشوویان کە سامی بوون وەرگرت و بەم پێیە بوونێکی بوژاوەیان بۆ خۆیان پێکەوەنا، هەروا (تـەپـە گەورە)و گردی بەلـلای (نێـزیـك موسل)یش

داپۆشیبوو، لەبەر ئەوەی میتانیان خوداوەندیانی هووریان پەرستوەو کە فەرمانڕەوایەتی کۆمەڵگەی هووریان چ لە ڕووی ئایین و چ لەڕووی رامیاریەوە بێت وەرگرتووە، ئاڵۆزێکی بەرادەیەك دروست کردووە کە دەربارەی ئەمە ئەنتوان مورتگات بڵێت: «هەرگیز ئەوە روون نەبۆتەوە، کە چۆن جیاوازی چەمکی (پاشای هووری) لە چەمکی (پاشای دەوڵەتی میتانی)دا دەکرێت»[48] لە کاتێك دا کە لە ڕووی ئایین و باوەڕەوە هووری بووەو لە ڕووی یاساوە میتانی، بۆ ئەوەی ئەم دیاردە رامیاریەی نیوەڕاستی سەدەی هەزارەی دووەمی پێش زایین و کاریگەرێتی لە گۆڕینی زمانەوانی‌دا روون بکرێتەوە کە بە قۆناغی یەکەمی سەرهەڵدانی رەگی زمانی کوردی دەژمێردرێت، پێویستە باسی میتانیان و بوونی رامیاریان و ڕۆڵیان لە کەڵچەری ڕۆژهەڵاتی نیوەڕاست و نیزیك دا روون بکرێتەوە لەو قۆناخەی، کە دەکەوێتە پێش کۆچ کاری‌یە مەزنەکانی دووەمی هۆزانی هیندو ئەورووپینەوە، ئەمەش پێویستی بە لێکۆڵینەوەیێکی سەربەخۆ هەیە، ئومێدەوارم لە ژمارەی داهاتووی ئەم گۆڤاردا بتوانم بڵاوی بکەمەوە.

سەرچاوەو تێبینیەکان

1 - هۆزەکانی (هیندو ئاورووپایی) لە سەرەتادا لە وولاتی ئۆکرانیاوە تا سەرووی ئەڵمانیای ئیستا بنکەی ژیانیان (ژینگەیان) دانابوو. بڕوانە:

Charles Burney: David Marshall Lang., The People Of The Hills. London 1971, P. 86, 87.

لە ڕاستیدا زاراوەی (هیندو ئاورووپایی) بەو خێزانە زمانەوانی‌یە فروانە دەگوترێت، کە چەند میللەتانی جیهان دوور لەیەك، (وەك ئەمەریکا) لە هیندستان، پێی دەدوێن. هەموو زمانە ئاورووپی‌یەکان (بێجگە لە باسکی ئەسپانیاو فینلەندیو هونگاری)و زمانەکانی ئەرمەن و کوردو فارس و ئەفغان و تاجیك و ژمارەیێکی زۆر لە شێوەکانی هیندی لە کەرتی ئاسیادا لەم خێزانە زمانەوانی‌یە دەژمێردرێت. لە سەردەمە کۆنەکانی‌شدا زمانی هیتی‌و سانسکرتی‌و گریکی‌و لاتینی‌و میتانی‌و چەند زمانێکی‌تر دەکەوتنە بەر ئەم خێزانە زمانەوانی‌یە. پەیوەندی لەنێوان ئەم زمانانەدا چ لەلایەن ووشەوەو چ ڕێزمانەوە زۆر ئاشکرایەو لەم ڕاستیەدا وا دەردەکەوێت، کە لە بنەڕەتدا هەموو ئەم زمانانە سەر بە زمانێکی گشتی هیندوئاورووپی بوون، کە پاشماوەیێکی نووسراوی بەجێ نەهێشتوە (بۆ ئەم بابەتە بڕوانە:

G. V. Childe., «The Aryans», London 1926.

C. S. Coon., Races of Europe, New York 1939.

ئەو زمانانەی ئەمڕۆ، کە لەم زمانە گشتی‌یە جیابۆنەتەوە، لە کاتی بەراووردکردنی واژەکانیاندا، وا دەردەکەوێت، کە ژیانی ئەو میللەتە هیندی‌ئاورووپی‌یە کۆنانە بەکۆچەرایەتی بە تایبەتی بە بەخێوکردنی ئەسپەوە بەسەرچووەو هەندێکیشیان خەریکی کشتوکاڵ بوون. ئەمە بێجگە لەوەی کە خەریکی پیشەسازیەکی سەرەتایی بوون و، هەموویان وەکو خێزان و تیرەو خێڵ لەژێر سێبەری پەرستنی چەند خوداییکی تایبەتی‌دا ڕێکخراوبوون و، بەپێی دابەش کردنی ناوچە زمانەوانی‌یەکان لە چەرخە مێژوویی‌یە سەرەتایی‌کانداوا دەر دەکەوێت، کە نیشتەجێی بنەڕەتی‌ی ئەم میللەتانە پێش بڵاو بوونەوەیان بەجیهاندا نێوان زەریای بەلتیك و زەریای رەش بووەو ئەو دەشتە فراوانەکە کەوتۆتە خوارووی روسیای ئەمڕۆوە).

کۆچ کردنی خێڵەکانی هیندوئاورپایی بەچەند شێوەی جیاجیا لە یەکتر بووەو لە چەند کاتێکی جیاوازدا ڕوویداوەو دەتوانرێت بووترێت، کە لە کۆتایی هەزارەی سێ‌یەمی پێش زایین دا دەستی پێ کردوە.

(بڕوانە Georges Roux., Ancient Iraq L. 1964 P. 203, 205)

هەروەها بڕوانە وەرگێراوی ئەم کتێبە:

(جـورج رو، العـراق القـديم بغـداد 1984 . ص 307،

308 لە زۆربەی زۆری ناوچەکانی ئاوروپاو لە هیندستان و سەرووی میزوپوتامیاو ئاسیای بچوکدا ئەم کومەڵە زمانانە بوونەتە زمانی چینی دەستەلاتدارانی ئەو ناوچانە هەر لە سەرەتای هەزارەی دووهەمەوە، پاشان پەلیان هاویشتوە بۆ شوێنانی تر وەکو کەرتەی ئەمەریکاو ئوستراڵیاو ئەفریقیا.

ئەم کومەڵە زمانە هیندو ئاوروپایی یانە بەم دە لقە زمانەی خوارەوە بە گشتی دابەش دەکرێت (بە پێی بیروباوەری ئینسوکلوپیدیای بەریتانی):

1 ـ زمانە (ئەنەدۆڵ)یەکان لە هەزارەی دووەمی پ.ز وەکو هیثی، پالایی، لووی.. هتد.

2 ـ هیندو ئیرانی: ئاڤێستایی، فارسی کون، سانسکریتی، پالی، زمانەکانی پاکستان و هیندستانی ئەمرۆ..

3 ـ گریکی (یونانی).

4 ـ ئیتالی: وەکو ئوسکانی، ئومبری، لاتینی، زمانە رۆمانە نوێکان کە لە لاتینیەوە سەریان هەڵداوە وەکو فرەنسی، ئیسپانی و ئیتالی و پورتوگالی و رومانی.

5 ـ زمانە جەرمانی یەکان: وەکو ئیسکەندەنافی (دانیمارکی، سویدی، نەرویگی، ئایسلاندی و فەیروسی) و ئەلمانی و هولەندی (نیدەرلاندی و فلاماندی و زمانی بوێرەکان لە خوارووی ئەفریقیادا) هەروەها فریزی و ئینگلیزی و زمانی گوٚتی.

6 ـ ئەرمەنی.

7 ـ توخاری (پاشماوەی چەند دەقێکە لە تورفانی ناوەراستی ئاسیادا دۆزراوەتەوە دەگەرێنەوە نیوەی دووهەمی هەزارەی یەکەمی پ. ز).

8 ـ کەلتی: وەکو ئێرلەندی، وێلش، سکوتلاندی، گایل، مانکس و گالی.

9 ـ بەڵتیکو ـ سلاڤی: وەکو لیثوانی، لاتی، سلاڤی یەکان وەکو روسی، پولونی، چیکی، سلوڤاکی و سربی و خەرواتی و بولگاری.

10 ـ ئەلبانی.

بۆ ئاگاداریی فراوانتر سەبارەت بەم بابەتە بروانە ووشەی (هیندو ئاورووپی و هیندوئاری.. هتد) لە: ئینسوکلوپیدیای بەریتانی.

2 ـ میکینی یا میکینای مەلبەندی شارستانیەتی یەکی ناوداری گەورەیە کە لە سەردەمێکی کۆندا لەو ناوچانەدا بووە، کە بە جیهانی یونان لە مێژوودا بەناوبانگە. ئەم شارستانیەتی یە لە (1600 پ.ز)ەوە دەستی پێ کردوە کە دەکەوێتە بەر سێهەم چەرخی شارستانیەکی تر، هەر لە هەمان جیهاندا کە بە (مینەوی)ە یا ئیجی یا کریتی) ناسراوەو لە سالی (1100پ.ز) ئەو شارستانیەتی یە کزبووە، واتە سەد سال پاش کزبوونی شارستانیەتی مینۆوی.

ئەم شارستانیەتی یە بەناوی شاری میکینی، کە کەوتبوە بەشی ژووروی رۆژهەلاتی دوورگەی (پلوپونیز)ەوە، ناو بانگی دەرکردبوو، پاشان بوەتە پایتەختی (ئاگامیمنون) سەرۆکی گشتی هێزەکانی یونان بەسەر ترویادا (طروادة).

سەبارەت بە ئەم بابەتە بەگشتی بروانە:

ئینسوکلوپیدیای بەریتانی، بابەتی Mycenae

هەروەها بروانە: دوکتور لطفی عبدالوهاب یحیی، اليونان ـ مقدمة في التأريخ الحضاري. بيروت 1979. ص 82 وما بعدها.

3 ـ بروانە آ. پێتری. مدخل الى تأريخ الاغريق وأدبهم وآثارهم. بغداد 1977 ص 9. ترجمة الدكتور يوئيل يوسف عزيز.

4 ـ بروانە هەمان سەرچاوە.

5 ـ ئینسوکلوپیدیای بەریتانی، بابەتی achaeans

6 ـ د. عبداللطيف أحمد علي، التأريخ اليوناني (العصر الهلادي)، الجزء الاول، بيروت 1976 ص 8. هەروەها بروانە ئینسوکلوپیدای بەریتانی، بابەتی Iones

7 ـ آ. پیتری، ص 9 ومابعدها.

8 ـ ئینسوکلوپیدیای بەریتانی، بابەتی Dorians

9 ـ جون گارستانج، امبراطورية الحيثيين. تأريخ العالم (القاهرة 1967) المجلد الثانی ص 29، الترجمة العربية.

هەروەها بروانە بابەتی (الأخيون في الوثائق الحثية) لە:

د. عبداللطيف أحمد على، التأريخ اليونانى (العصر الهلادى 2)، بيروت 1974. ص 807 ـ 824.

10 ـ د. عبداللطيف أحمد على، التأريخ اليونانى (العصر الهلادى 1)، بيروت 1976. ص 86 ـ 87.

11 ـ الدكتور أنطون مورتگات، تأريخ الشرق الأدنى القديم. دمشق 1967، ص 176 الترجمة العربية (وەرگیراوی عەرەبی).

12 ـ بروانە سەرچاوەی رابوردوو. ل 216 وبە شێوەیێکی فراوانتر بروانە:

Charles Burney: David Marshall Lang., The Peoples Of The Hills. London 1971. P. 47, 88.

دەربارەی هاتنەوەی هیتی‌یەکان بە رێی بەلکان دا سەیرێکی ئینسوکلوپیدیای بەریتانی بکە، (هیتی)، هەروەها ئەم بابەتە لە ئینسوکلوپیدیای مێژوویی سوڤییتی دەبینیت.

13 ـ بروانە ئینسوکلوپیدیای مێژوویی سوڤییتی. بابەتی هیتی‌یەکان.

14 ـ بۆ ئاگاداریێکی پتر دەربارەی پێشکەوتنی سیاسی و ئالوگۆری شارستانیەتی و کولتورو بابەتی ئایینی لە دەولەتی هیتی‌یەکاندا.

بروانە: د. انطون مورتگات، هەمان سەرچاوە، هەروەها بروانە:

ف. ی. أڤديف، تأريخ الشرق القديم. موسكو 1970 بەتایبەتی لاپەرەکانی 261 ـ 289 بە زمانی روسی.

15 ـ ئینسوکلوپیدیای مێژوویی سوڤییتی، بابەتی هیتی‌یەکان.

16 ـ هەمان سەرچاوەی پێشوو.

17 ـ هەمان سەرچاوەی پێشوو.

18 ـ بازرگانە ئاشوری‌یەکان لە کۆتایی هەزارەی سێی پ. ز هەندێ هەوالی ئەو هیتی‌یانە، کە لە کەپەدۆکیادا نیشتەجێبوون، بە ئێمە گەیاندوە. بۆ ئەمە سەیرێکی ئەڤدییف، هەمان سەرچاوەی پێشو، ل ـ 267 بکە. لە لایەکی ترەوە ئەبایێف دەلێت کەوا: «خێلەکانی هیندو ئاوروپایی لە هەزارەی سێیەمی پێش زایین دا لە یەکتری جیا بوونەتەوە (بێگومان لە نیوەی دووهەمیدا). یونان و هیتی و ئەرمەنە کۆنەکان بەرێی بەلکانا گەیشتوونەتە ئاسیای بچوك. بۆ ئەم دیاردەیە بروانە ووتارەکەی ئەڤدییف بە ناونیشانی:

(دەربارەی مەلبەندی یەکەمی کۆچی میللەتانی هیندوئیرانی کۆن) رۆژهەلات و جیهانی کۆن. موسکو، 1972. ل 36.

ئەم کتێبە بە بۆنەی ماتەمی ئەڤدییف لە چاپ دراوە.

19 ـ ف. ی. ئەڤدییف، سەرچاوەی رابووردو. ل 269.

20 ـ ئینسوکلوپیدیای مێژوویی سوڤییتی. بابەتی هیتی‌یەکان.

21 ـ ئینسوکلوپیدیای بەریتانی. . بابەتی هیتی‌یەکان.

22 ـ بروانە هەردوو سەرچاوەی پێشوو. موسیلی یەکەم پاشای هیتی‌یەکان لە کاتی گەرانەوەیدا لە بابلەوە بۆ ئاسیای بچوك پەلاماریێکی وولاتی هووریەکانی، دا. بروانە:

چارلس بورنی، داڤید مارشال لانگ. هەمان سەرچاوی رابووردوو.

23 ـ بۆ جیاوازی نێوان ئەرزاوەو ئەرزن بروانە؛

د. جمال رشيد أحمد، دراسات كردية في بلاد سوبارتو. بغداد 1984. ص 42 هەروەها هەوالی ئەم وولاتە لە دەقە هیتی‌یەکان دا ببینە.

ئەرزاوە چەند ناوچەیێکی یەکگرتوو بووەو لە سەرەتای سەدەی چواردەهەمی پێش زایین دا ئەم یەکگرتەیە بوو بە دەولەتێکی بە هێزو پاشاکانیان لەگەل فیرعەونەکانی میسر نامەیان ئالوگۆر دەکرد. پاشان ئەم ناوچانە فراوانتر بوون کە بووە بە هۆی پەلاماردانی (شوپیلولیوما)ی هیتی بە سەر وولاتی (ئەرزاوە)و بوو بە ناوچەیێکی هیتی. ئەم وولاتە هاوسێی وولاتی (ئەهیاوا) بووە کە کەوتبووە خواروی رۆژئاوای ئاسیای بچوك. بروانە د. عبداللطيف أحمد علي، التأريخ اليوناني (العصر الهلادي 2) بيروت 1974. ص 813، 814.

24 ـ ئینسوکلوپیدیای بەریتانی. بابەتی هیتی.

25 ـ ئینسوکلوپیدیای مێژوویی سوڤییتی. بابەتی هیتی.

26 ـ هەمان سەرچاوەی پێشوو.

27 ـ ئینسوکلوپیدیای بەریتانی بابەتی هیتی.

28 ـ بروانە: Georges Roux., Ancient Iraq P. 20g

وەرگیرانی عەرەبی ئەم کتێبە بروانە: جورج رو، العراق القديم. ص 315.

29 ـ ئینسۆكلۆپیدیای بەریتانی. بابەتی هووریەكان.

30 ـ ل 316. جورج رو، هەمـان سەرچـاوەی رابـوردوو لە لایـەكی ترەوە، تل العمارنة شوێنێكی مێژوویی كۆنی پایتەختی ئامـونحـوتبی چوارەم (ئـەخنـاتـون)ە كە لە ساڵی شەشـەمی حوكمرانییەكەیا دروستی كرد.

ئێـمرۆ كەوتـۆتـە پارێـزگـای (المنیـا ـ ناحیەی ملوی) لەسەر قەراخی رۆژهـەڵاتی رووبـاری نیـل. لەم پایتـەختـەدا هەمـوو دێكۆمینتەكان و نامەكانی فیرعەونەكان و ئەوانەی كە بۆیان هاتووە یان ناردوویـانن بۆ پادشـا بێگـانـەكان پارێزراون ناوی كۆنی ئەم شارە (ئەخت ئاتون) واتە ئاسۆی ئاتون (خودای هەتاو) بووە. ئەم خودایە لە سەردەمی ئامونحوتبی چوارەم دا (ناوی خۆیشی كردوە بە ئاخن ئاتون) بووە بە خودای مەزنی وولاتی میسر ساڵی (1370 پ.ز)و پەرستنی خوداكـانی تـر بەرهـەڵستی كراوە. پاشماوەی ئەم شارە، كە كەتبۆوە خوارووی دێلتای میـسرەوە بە 160 میل، یان 300میل لە سەرووی تیبە واتە 300 كیلۆمەتر خوارووی قاهیرەی ئەمرۆ وەساڵی 1888ز دۆزاوەتەوە.

W. Geiger., Ostiranis che Kultur in Altrtum. Erlangen 1882,. P. 29

بروانە دیسان: د. جمال رشید أحمد، دراسات كردیة في بلاد سوبارتو. بغداد 1984. ص 29.

32 ـ بروانە د. جمال رشید أحمد، هەمان سەرچاوە. ل 13، 56

هەروەها بروانە: E. Herzfeld., The Persian Empire. Wiesbaden 1968,. P. 165

یەكـەم جار نێـوە هووریـەكـان بە شێـوەیـێكی گشتی لە سجلەكانی هەزارەی سێ پ.ز لە وولاتی میزۆپوتامیادا بەرچاو دەكـەوێت، تیـانـادا دیـارە كە مەبـەست بە زمانی دانشتووەكانی رۆژهـەڵاتی دیجلەو چیـاكانی زاگرۆسە. بروانە ئینسوكلوپیدیای بەریتانی بابەتی هووری.

33 ـ بروانە كتێبەكەی هرتسفیلد، هەمان سەرچاوە. ل 158

34 ـ ئینسوكلوپیدیای بەریتانی، بابەتی هووری.

35 ـ هەمـان سەرچـاوەی پێـشـوو. هەنـدێ كەس لەو بیـروبـاوەڕەدان، كە زمـانی ئەرارتـو پەیـوەنـدییكی بە هوور یەوە هەیـە. بروانـە ئینسـوكلوپیـدای ئەمـەریكی. بەنـدی دووهەم، بابەتی (ئەرمینیا).

جورج رو دەڵێت: هیچ پەیوەندییێك لە نیوان زمانی هووریو هینـدو ئاوروپـاییدا نیـە هەروەهـا لەگـەڵ زمانە سامیەكانیشدا، بەڵكـو یەكێكـە لە كۆمـەڵـە زمـانێكی نەزانـراو كە بە (زمـانـە ئاسیەوییەكان) ناسراون و نزیكترین زمان لێیەوە زمانی ئورارتوە كە لە هەزارەی یەكەمی پ. ز دا زمانی رەسمی دەوڵەتی ئورارتو بووە.

جورج رو، هەمان سەرچاو ل 317 لە عەرەبییەكەیدا، ل 211 لە چاپە ئینگلیزیەكەیدا.

36 ـ ئەڤدییف ف. ی سەرچاوەی پیشوو. ل 43 بە روسی.

37 ـ ئینسوكلوپیدیای ئیسلامی، بابەتی ئەرمینیا.

38 ـ ئینسوكلوپیدیای مێژوویی سوڤیتی، بابەتی خالدی.

39 ـ ئینسـوكلوپیـدیـای ئەمـەریكی، بەندی دووهەم. ل 266 بابەتی ئەرمینیا.

40 ـ ئینسوكلوپیدیای مێژوویی سوڤیتی، بابەتی خالدی.

41 ـ ئەڤدییف، هەمان سەرچاوە. ل 396.

42 ـ هەمان سەرچاوەی پێشو. 397.

43 ـ هەمان سەرچاوە.

44 ـ د. جمال رشید احمد هەمان سەرچاوەی پێشوو. ل 27

مەبـەستی هیـرودوت لە وولاتـی ماتیێنی بەشێكی زۆری وولاتی كوردەواری ئەمرۆ بووە، و دەڵێت، كە وولاتی (كیسی) واتە كاشیەكان، پاش ئەم وولاتە دێت (مەبەستیشی لورستان و دۆڵەكانی رووباری سیروان و دیالی)یە. بروانە:

هیرودوت، مێژوو، پێنجەمین كتیب، بەشی 49 بە زمانی روسیو ئینگلیـزی، هەروەهـا سەیـرێكی دیـاكـونوف، مێژووی میدیا، ل 338 بە روسی بكە.

45 ـ هیرودوت، كتیبی سێهەم، بەشی 89 ـ 94.

46 ـ ئەڤدییف، هەمان سەرچاوە. ل 419.

47 ـ جوزج رۆ، هەمان سەرچاوە. ل 317، 318 لە چاپی عەرەبیو 211، 212 لە چاپی ئینگلیزی.

48 ـ ئەنطون مورتگات هەمان سەرچاوە. ل 204.